

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В РЕАЛІЯХ ОКУПАЦІЇ: РЕСУРСИ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ

Бистра Марія

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Питання повсякдення населення України періоду Другої світової війни посідають значне місце у сучасних історичних дослідженнях, оскільки є невід'ємною складовою соціальної історії війни. Тому звернення до проблеми виживання в роки окупації однієї з найбільш важливих соціально-професійних груп радянського суспільства дозволить наблизитися до розуміння сутності соціальних процесів періоду. Метою статті є аналіз поведінкових реакцій на екстремальні виклики окупації, які лягли в основу формування представниками науково-педагогічної інтелігенції УРСР стратегій виживання.

У ході дослідження виділено та проаналізовано основні чинники (суб'єктивні та об'єктивні), що вплинули на вибір та ефективність реалізації стратегій виживання інтелігенції. Приділено увагу ресурсам, які використовували працівники освіти та науки у скрутні часи. Стратегії виживання розглянуто у тісному зв'язку з видами загроз (психологічною, фізичною та матеріальною), що несла війна. Наголошується на унікальності життєвих практик інтелігенції в умовах окупації і водночас зроблено спробу виділити основні стратегії виживання, які були характерними для української науково-педагогічної інтелігенції.

Робиться висновок, що персональний алгоритм поведінки був надзвичайно складним і міг корегуватися з плином часу. Служіння ідеї (радянській, національній, гуманістичній, релігійній) у формі спротиву окупантам, виконання свого громадянського та професійного обов'язку найкраще вирішувало завдання психологічного захисту, допомагало представникам науково-педагогічної інтелігенції солідарно виробляти практики протистояння воєнним загрозам. Подолання матеріальної та фізичної загроз в умовах окупації у найбільшій мірі гарантував колабораціонізм. Проте така модель була неприйнятна для значної частини представників науково-педагогічної інтелігенції з різних причин, тому набагато частіше мала місце соціальна мімікрія, конформізм.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, стратегії виживання, окупація, Друга світова війна.

The Ukrainian scientific and educational intelligentsia during the occupation: the resources and survival strategies

Bystra Maria

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

The issue of daily lives of populations of Ukraine during the Second World War holds a significant place in contemporary Historical studies, this can be easily explained by the fact the topic is a component of social history of war. Study the problems of the survival of one of the major socio-professional groups of Soviet society under the occupation, can contribute to the understanding of the nature of social process in that time. The purpose of the study is analysis of the main survival strategies of the scientific and educational intelligentsia of Ukrainian SSR during the occupation.

Research has identified and analyzed the main (subjective and objective) factors that influenced choice and effectiveness of the implementation of the survival strategy of the scientific and educational intelligentsia during the occupation of Ukraine. The resources, which were enabled by employees of the fields of education and science during the difficult days of war were considered. In the present study an attempt was made to consider the survival strategy in close relationship to kinds of threats (psychological, physical and material) which were caused by war and occupation. Attention was paid

to the uniqueness of experience of the representatives of intelligentsia, and the author has attempted to identification of the main survival strategies of Ukrainian scientific and educational intelligentsia.

The research concluded that behavior's algorithm of the scientific and educational intelligentsia was extremely difficult and could change over time. Resistance, acting within their civil and professional duty resulted in psychological protection, and helped to the intelligentsia to produce methods of combating to the threats, which were caused by war. Overcoming of material and physical danger during the occupation, above all, were provided a guaranteed by collaboration. But this form of conduct was not possible to the for a large part of representatives of Ukrainian scientific and educational intelligentsia for a variety of reasons. As a result, social mimicry and conformism had been the more than usual pattern of behavior.

Key words: scientific and educational intelligentsia, survival strategies, occupation, the Second World War.

Научно-педагогическая интеллигенция Украины в реалиях оккупации: ресурсы и стратегии выживания

Быстрая Мария

(Донецкий национальный университет имени Василя Стуса)

Проблематика повседневности населения Украины периода Второй мировой войны занимает значимое место в современных исторических исследованиях, поскольку является составляющей социальной истории войны. Обращение к вопросу выживания одной из важнейших социально-профессиональных групп советского общества в годы оккупации позволит приблизиться к пониманию сущности социальных процессов периода. Целью статьи выступает анализ поведенческих реакций на экстремальные вызовы оккупации, которые легли в основу формирования представителями научно-педагогической интеллигенции УССР стратегий выживания.

В ходе исследования выделены и проанализированы основные факторы (объективные и субъективные), повлиявшие на выбор и эффективность реализации стратегий выживания научно-педагогической интеллигенции в условиях оккупации Украины. Уделяется внимание ресурсам, используемым работниками науки и образования в тяжелое время. Стратегии выживания рассматриваются в тесной связи с видами угроз (психологической, физической и материальной), которые несла война. Акцентируется внимание на уникальности жизненных практик интеллигенции. В то же время делается попытка выделить основные стратегии выживания характерные для украинской научно-педагогической интеллигенции.

Делается вывод, что персональный алгоритм поведения представителей научно-педагогической интеллигенции был чрезвычайно сложным и мог изменяться с течением времени. Служение идее в форме сопротивления, выполнения своего гражданского и профессионального долга лучше всего способствовало решению задачи психологической защиты, помогало интеллигенции солидарно вырабатывать практики противостояния военным угрозам. Преодоление материальной и физической угроз в условиях оккупации лучше всего гарантировал коллаборационизм. Однако данная модель поведения была невозможна для значительной части представителей украинской научно-педагогической интеллигенции в силу различных причин. Поэтому намного чаще имели место социальная мимикрия, конформизм.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, стратегии выживания, оккупация, Вторая мировая война.

Питання повсякдення населення України періоду Другої світової війни посідають значне місце у сучасних історичних дослідженнях, оскільки є невід'ємною складовою соціальної історії війни. Тому звернення до проблеми виживання однієї з найбільш важливих соціально-професійних груп радянського суспільства в роки окупації дозволить наблизитися до розуміння сутності складних і суперечливих соціальних процесів того часу. Актуальність проблеми обумовлена і підви-

щеною увагою української громадськості до питання свідомого вибору населенням стратегій поведінки в умовах окупації, кваліфікації цього вибору, проблеми подолання наслідків окупації в духовній сфері. Для цього, беззаперечно, дуже важливим є розуміння чинників, мотивів, та механізмів взаємодії цивільного населення з окупантами (виживання під окупацією без взаємодії майже не можливе).

Незважаючи на те, що повсякденне життя в роки Другої світової війни, як усього українського суспільства, так і його окремих соціальних груп, на сьогодні має досить солідну історіографію¹, стратегії виживання представників науково-педагогічної інтелігенції УРСР не стали предметом окремого дослідження і потребують подальшого детального розгляду на основі вивчення джерел особового походження. До аналізу насамперед було залучено опубліковані та неопубліковані спогади українських науковців, викладачів вишів, учителів та інших громадян, що пережили окупацію (Н. Д. Полонської-Василенко, І. П. Крип'якевича, Ю. В. Шевельова, Ю. М. Марковського, М. М. Паше-Озерського, Ф. Пігідо-Правобережного, Л. Нартової, І. Хорошунової та інших). У цих документах містяться важливі деталі, які характеризують обставини життя, почуття, переживання, прагнення, мотиви поведінки цих людей та їх оточення, а отже, допомагають відтворити їхні стратегії виживання в умовах окупації.

Метою статті є аналіз поведінкових реакцій на екстремальні виклики окупації, які лягли в основу формування представниками науково-педагогічної інтелігенції УРСР стратегій виживання.

Досліджувана проблема потребує від нас уточнення низки теоретичних понять. Дефініція «науково-педагогічна інтелігенція» у нашому дослідженні позначає соціально-професійну групу радянського суспільства, людей, які займаються інтелектуальною працею у галузі науки і освіти. Поняття використовується як узагальнююче, що об'єднує вчених, викладачів вищих навчальних закладів та шкільних учителів. Це, з одного боку, дозволяє спростити термінологічний апарат, а з іншого, – пояснюється їхньою соціальною роллю, взаємопроникненням, взаємозв'язком у суспільстві.

Оскільки ми зачіпаємо різноманітні аспекти повсякденного життя інтелігенції, то важливою для нас є інтерпретація терміна «стратегії виживання». Це поняття хоч і включає у себе повсякденні практики, але ними не обмежується, і є більш специфічним, оскільки підкреслює тривалість процесу, має спрямування на виживання особи і включає основоположні принципи рятівної поведінки людини. Отже, «стратегії виживання», наслідуючи вже наявну традицію, ми будемо трактувати як сукупність дій індивіда, які ґрунтуються на свідомому чи несвідомому прагненні врятуватися з використанням попереднього соціокультурного досвіду².

¹ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х., 2006. – 376 с.; Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – Кн. 2. – К., 2011. – С. 7–43; Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К., 2013. – № 16. – С. 94–112; Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання / О. В. Стяжкіна // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 42–66 та інші.

² Аристов С. В. Нацистский женский концентрационный лагерь Равенсбрюк (1939–1945 гг.): стратегии выживания узниц / С. В. Аристов. Автореф. ... канд. ист. наук. 07.00.03. – Курск, 2010. – С. 13.

З огляду на специфіку науково-педагогічної інтелігенції як соціально-професійної групи, у діяльності якої велике значення посідає духовна сфера, стратегії виживання ми будемо розглядати диференційовано відповідно до видів загроз: психологічною, матеріальною та фізичною³. Використання цієї схеми, на нашу думку, дозволить краще розібратися у мотивах і різноманітні поведінкових реакцій представників науково-педагогічної інтелігенції на воєнні загрози.

Крім того важливим для нас є пояснення терміна колабораціонізм. Під поняттям «колабораціонізм» у цьому дослідженні ми розуміємо співпрацю громадян УРСР в роки війни з військовими та цивільними органами влади окупантів у сфері інтелектуальної діяльності. Таке трактування впливає як з оцінок радянської влади, так і з внутрішнього розуміння «співпраці з ворогом» серед самих представників науково-педагогічної інтелігенції. З огляду на наукову дискусію навколо коректності використання терміна «колабораціонізм» щодо жителів України⁴ вважаємо за необхідне наголосити, що поняття застосовується не як оціночне, як таке, що не має суто негативних конотацій.

Вибір стратегії виживання індивідом в умовах окупації України був обумовлений рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних ми відносимо – часові та просторові рамки (перебіг бойових дій, особливості соціального середовища та інфраструктури населених пунктів, специфіка окупаційної політики в різних окупаційних зонах тощо), до суб'єктивних – інтелектуальні, психологічні, фізичні та матеріальні ресурси громадянина. До найважливіших ресурсів виживання належать: професійні знання та навички інтелектуальної праці; знання та уміння, що носили виробничий, прикладний характер; соціальні зв'язки (родичі на селі, друзі та знайомі, які «добре влаштувалися» тощо) та комунікабельність; попередній досвід виживання, побутові практики у важких життєвих обставинах; належність до етнічних спільнот, споріднених окупантам, «правильне» соціальне походження; фізичне та психологічне здоров'я; власне майно тощо.

Перейдемо до більш детального аналізу чинників, що впливали на вибір та ефективність стратегій виживання. Становище української інтелігенції було важким внаслідок бажання окупантів позбутися її як еліти нації. Теоретично ставлення окупантів до так званої «радянської інтелігенції» було однозначно негативним, а дореволюційна та національно орієнтована інтелігенція розглядалися як більш бажаний союзник в утвердженні «нового порядку»⁵. Проте, незважаючи на це, ситуація на місцях часто могла суттєво відрізнятись. Це створювало для представників різних категорій науково-педагогічної інтелігенції певні можливості до маневру в пошуках власної стратегії виживання.

Важливе значення у виборі стратегій виживання мала територія проживання (одна з п'яти окупаційних зон, якщо не враховувати Закарпаття) та етнічна приналежність місцевого населення, оскільки ставлення окупантів до представників різних етнічних груп відрізнялося. На всій окупованій території додаткові префе-

³ Еремеева А. Н. Ученый в условиях гражданского противостояния: стратегии выживания // Повседневный мир советского человека 1920–1940-х гг. – Ростов н/Д., 2009. – С. 60.

⁴ Докладніше: Дерейко І. І. Колабораціонізм // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. В. А. Смолій (голова). – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 440; Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг, 2005. – С. 3–5.

⁵ Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці німецьких колонізаторів / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 13–28.

ренції мали етнічні німці, натомість місцеве населення сприймалося як неповноцінне. Порівняно сприятливими були умови життя і культурного розвитку українців в Дистрикті Галичина, де здійснювалася політика «освіченого колоніалізму». Тут окупанти з практичних переконань на перших порах підтримали ідею українського культурного відродження, а отже, почасти й українську науково-педагогічну інтелігенцію. Відносно лояльним був режим і в зоні військової адміністрації, що пояснювалося близькістю фронту та безпосередніми контактами з військовими. Водночас у великих містах військової зони існували серйозні проблеми з продуктами харчування і саме тут найбільшою була загроза опинитися у лавах оstarбайтерів. Мала свою специфіку і зона румунської окупації. Румуни, прагнучи інкорпорувати українські землі до складу своєї держави, нетерпимо ставилися до всього українського. Додаткові переваги в цій окупаційній зоні мали етнічні румуни і молдаване, порівняно лояльним було ставлення до представників російської дореволюційної інтелігенції. Українські ж патріоти, навпаки, зазнавали переслідувань.

Найбільш несприятливими за багатьма показниками були умови життя та культурного розвитку українців у Рейхскомісаріаті Україна. Однаково несприятливими на всій окупованій території України були перспективи виживання представників науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності.

Зазначені чинники обмежували вибір стратегій виживання та впливали на їх ефективність. Водночас існували територіальні відмінності впровадження окупаційної політики (іноді навіть на рівні населеного пункту), що виходили за межі специфіки окупаційних зон і пояснювалися суто суб'єктивними чинниками. Ці особливості досить важко відстежувати і вони можуть бути предметом окремих досліджень.

Безумовно, відрізнялися умови життя у місті та в сільській місцевості, у великих адміністративних, культурно-освітніх центрах і у глибинці (нааявність навчальних та наукових закладів, підприємств, громадських організацій та окупаційних владних структур, розвиток інфраструктури, продуктивні та інші ресурси). Проживання у великому адміністративному та культурно-освітньому центрі, звичайно, створювало більше можливостей отримати роботу. Водночас у великих містах України існували серйозні проблеми з продуктами (наприклад, Київ, Харків), а наявність тут окупаційних військ та представників адміністрації створювала передумови для терору населення, справляла психологічний тиск на людей. Натомість у невеличких населених пунктах, де присутність окупантів була мінімальною, а продукти харчування доступнішими, населення легше переживало незгоди. На селі, у разі потреби, можна було навіть сховатися. Так, П. Й. Березовський розповідав, що у с. Кирилівка під Києвом німців не було, поліція нікого не чіпала, а *«единственный немец сидел в районе»*⁶. Як відзначають дослідники, у середньому шанс на виживання в сільській місцевості був вищим внаслідок більшої доступності продуктів харчування⁷.

⁶ З історії київських родин, що пережили нацистську окупацію в Києві в 1941–1943 рр. – аудіоінтерв'ю з Ю. К. Нечаєм, П. Й. Березовським (Смірнова В.) // Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах / ред. кол. В. Коцур (гол. ред.). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 3. – С. 189.

⁷ Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації): монографія / Д. М. Титаренко. – Львів; Донецьк, 2014. – С. 272.

Суб'єктивні чинники під час вибору стратегій виживання також відігравали важливу роль. Великою була різниця між соціокультурними характеристиками і соціальними практиками інтелігенції радянської України та інтелігенції із захоплених та приєднаних протягом 1939–1940 рр. до республіки територій. До того ж і радянська інтелігенція, незважаючи на старання влади, так і не перетворилася на «однорідний прошарок між робітниками і селянами». Умовно можна виділити дві основні групи радянської інтелігенції. До першої варто віднести тих її представників, чиє професійне й особисте становлення відбувалося до жовтневої революції. Вони були наділені традиційними для того суспільства якостями інтелектуалів, їхні соціальні корені здебільшого не були пролетарськими, а життєвий досвід далеким від життя селян та робітників. Пройшовши значні випробування в умовах радянської влади в Україні, ці люди могли отримати серйозні психологічні травми, пережили болючий процес трансформації ціннісних орієнтирів, проте зуміли виробити необхідну для виживання модель поведінки. Однак такі інтелігенти не завжди до кінця приймали цінності нового суспільства. Серед цієї категорії інтелігенції було чимало носіїв російської імперської ідентичності, проте й українських патріотів було немало. Вони бачили інше життя, мали ширший кругозір і, за словами українського вченого-слависта Ю. В. Шевельова, «не втратили здатності до ініціативи й самостійної діяльності»⁸. Водночас чимало представників дореволюційної інтелігенції були залякані і неспроможні до рішучих дій. Чисельність дореволюційної інтелігенції з огляду на репресії, солідний вік становила менше 1/3 від загалу⁹. Ставлення до радянської влади, як і до окупантів, у представників цієї категорії інтелігенції було неоднозначним. Життєвий досвід підказував їм бути обережними, вони вважали за краще вичікувати, зберігаючи лояльність. Це підтверджували й окупанти, які у 1941 р. зазначали, що представники інтелігенції похилого віку «[...] доброзичливі та запобігливі, у цілому приязні до німців»¹⁰.

Інша група – це нова радянська інтелігенція, вона мала переважно робітничо-селянські корені, була добре адаптована до радянських реалій, володіла навичками виживання у складних життєвих обставинах, проте у значній мірі не мала класичних якостей дореволюційних інтелектуалів, оскільки формувалась в іншому соціальному середовищі і отримувала освіту в умовах освітніх експериментів. Вони у своїй більшості приймали цінності і методи радянської влади, були політично і соціально активними, мали атеїстичний світогляд. Проте радянська дійсність виховала їх як виконавців, позбавлених здатності проявляти власну ініціативу. Так, представник молодого покоління науково-педагогічної інтелігенції Ю. В. Шевельов визнавав: «Вихованці радянської системи, ми звикли коритися, хтось мав бути над нами»¹¹. Ставлення до радянської влади у таких інтелігентів здебільшого було позитивним, оскільки всім, що мали, вони завдячували їй. За кількісними показниками ця категорія інтелігенції переважала в УРСР. Водночас серед нової радянської інтелігенції було чимало кар'єристів та конформістів, які

⁸ Шевельов Ю. Я. – мене – мені... (і докруги): спогади: у 2 ч. / Ю. Шевельов. Ч. 1: В Україні. – Харків; Нью-Йорк, 2017. – С. 465.

⁹ Рубльов О. С. Інтелігенція Українська, витоки традицій та її розвиток / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова). – К., 2005. – С. 514.

¹⁰ Цит. за Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробагатов. – Х., 2006. – С. 265.

¹¹ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 439.

продовжили дотримуватися вибраної стратегії поведінки і при окупантах, без вагань змінивши «господарів».

Щодо інтелігенції знов приєднаних до УРСР земель, то, насамперед, слід відзначити їх невелику чисельність, що було обумовлено колоніальною політикою Австро-Угорщини (Польщі, Румунії). Проте у більшості своїй це були інтелектуали, виховані на ліберальних традиціях. Величезне значення для них мали релігійні та національні цінності. Ці люди мали певний досвід протистояння правлячим режимам, а до початку німецько-радянської війни вони встигли познайомитися з комуністичною ідеологією і практикою, частково «інкорпоруватися» до системи. Ставлення до радянської влади серед представників цієї групи інтелігенції було не завжди однозначним.

Безумовно, представники вище перелічених категорій інтелігенції, маючи різні ресурси, для виживання вибирали дещо відмінні стратегії. Водночас ці стратегії виступали своєрідною відповіддю на актуальні виклики часу і були ними обумовлені. Змінність та чисельність викликів потребувала широкого спектру поведінкових реакцій, які могли співіснувати, носити довготривалий або ситуативний характер. Показовою є лінія поведінки колишнього декана географічного факультету Одеського педагогічного інституту С. Т. Белозорова, який на початку окупації міста працював у бюро машинопису, оцінщиком у комісійному магазині, у 1942 р. перейшов на викладацьку діяльність в Одеський університет, згодом став членом підпільної групи, а у 1944 р. приєднався до партизан¹². Тому про єдину і незмінну стратегію виживання протягом всього періоду окупації говорити не завжди можна, проте цілком можливо виділити загальні принципи соціальної поведінки окремих груп української науково-педагогічної інтелігенції.

Загальним для всіх представників науково-педагогічної інтелігенції було те, що внаслідок початку німецько-радянської війни вони, безумовно, переживали глибоке потрясіння, почуття розгубленості, невпевненості у майбутньому, втратили надійні життєві орієнтири. Важливе значення мала відсутність інформації про реальне становище на фронтах. Про розгубленість серед населення у перші місяці війни сповіщає чимало свідків подій. Так, українська дослідниця Н. Д. Полонська-Василенко згадувала: *«Лише ті, що пережили на Україні під Сове́тами літо 1941 року, можуть уявити собі ту складну психологічну трагедію, яку пережив український народ. Нагло почалася війна... Люди нічого не знали...»*¹³. Майбутнє для більшості уявлялося невизначеним через неможливість передбачити ані хід, ані результат війни. Наслідком такого стану речей стала загальна дезорієнтація населення і неусвідомлення серйозності воєнної загрози.

У воєнних умовах представникам науково-педагогічної інтелігенції довелося зробити вибір: або встати до лав Червоної Армії, або евакуюватися в тил, або залишитися жити на окупованій території. Проте шанси здійснити такий вибір не у всіх були однаковими і залежали від статі, віку і території проживання. До того ж у тоталітарному суспільстві далеко не у всіх цей вибір дійсно був, хоча не завжди

¹² Не забудемо, пам'ятаєм: співробітники ОНУ ім. І. І. Мечникова в роки Другої світової війни: інформаційне видання / гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса, 2015. – С. 259.

¹³ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступна стаття та іменний покажчик В. Шевчук. – К., 2011. – С. 407–408.

він був і добровільним. Для жителів прикордонних районів України вирішальну роль відіграв чинник часу, який не дозволив більшості представників науково-педагогічної інтелігенції вступити до лав армії чи залишити регіон. Інтелігенція на решті територій України мала більше шансів сховатися від жахів війни у тилу. Проте неналежна організація евакуації та її вибіркового характеру могли стати на заваді. Ось як процес евакуації в Києві описувала Н. Д. Полонська-Василенко: *«Кожен день приносив новину: партійці швидко виїздили, евакуйовано Академію Наук, високі школи. Оголошено, що всі повинні покинути Київ, але засобів для того не було»*¹⁴.

Більш серйозно, ніж окупантів, інтелігенція сприймала загрозу арешту та знищення з боку радянської влади. Так, педагог Й. А. Березовський через загрозу арешту втік у село до брата напередодні евакуації, де й залишився до приходу німців¹⁵. Подібні настрої були присутні і у значній частині інтелігенції Києва та Харкова. Побоювання людей мали під собою реальний ґрунт. З 22 червня 1941 р. органи держбезпеки за підготовленими списками здійснювали масові арешти і розстріли «неблагонадійних», у результаті яких загинуло чимало видатних діячів української науки і культури, зокрема вчений-сходознавець А. Ю. Кримський та академік К. Й. Студинський. Отже, загроза з боку радянських спецслужб людям вдавалася реальнішою, ніж загроза зіткнутися з ворогом.

Дехто змушений був залишитися на окупованій території через вік, маленьких дітей, стареньких батьків, власну хворобу / хворобу близьких або просто несприятливий збіг обставин. Комусь важко було покинути рідну домівку, майно, звичне оточення, змінити стиль життя. Певну роль відіграли спогади про порівняно м'яку німецьку окупацію України часів П. Скоропадського та приховування радянською владою інформації про поведінку окупантів з населенням європейських країн, зокрема з євреями та ромами. Це стало причиною формування у частини населення ілюзій щодо окупантів, невиправданих сподівань. Частина науково-педагогічної інтелігенції цілком свідомо залишилися у своїх домівках в очікуванні німців. Саме так вчинили К. Т. Штепа, О. П. Оглоблін, Н. Д. Полонська-Василенко, Ю. В. Шевельов, М. С. Возняк, Ф. М. Колесса і багато інших. Зокрема, К. Т. Штепа писав: *«... мені здалося, що з німцями у мене більше взаємного розуміння, ніж з більшовиками»*¹⁶. Були й такі, кого органи НКВС спеціально залишили на окупованій території. Так, історик, етнограф та письменник В. П. Петров (Домонтович) в окупованому Києві збирав дані для радянської розвідки¹⁷. Отже, навіть рішення залишитися на окупованій території могло бути частиною стратегії подолання загроз, що несла війна.

У будь-якому випадку евакуюватися вдалося далеко не всім представникам науково-педагогічної інтелігенції. В основному були вивезені на схід академіки, наукові співробітники та викладачі вишів, а шкільні вчителі здебільшого, особливо у сільській місцевості, не евакуювалися. Перед тими, хто лишився, здава-

¹⁴ Там само. – С. 408.

¹⁵ З історії кийських родин, що пережили нацистську окупацію в Києві в 1941–1943 рр. – аудіоінтерв'ю з Ю. К. Нечаєм, П. Й. Березовським (Смірнова В.) // Джерела пам'яті: історико-краснавчий альманах / ред. кол. В. П. Коцур (голов. ред.). – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 3. – С. 188–189.

¹⁶ Верба І. В. Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог / І. В. Верба, М. О. Самофалов. – К., 2010. – С. 116.

¹⁷ Ясь О. Петров Віктор Платонович / О. Ясь // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». Вип. 2. – Ч. 3. – К., 2006. – С. 181–184.

лось, було тільки дві альтернативи: співпраця або боротьба з окупантами. Проте не все було так, як видається на перший погляд.

Частина науково-педагогічної інтелігенції так чи інакше співпрацювала з окупантами в інтелектуальній сфері, ставши на шлях колабораціонізму. Мотиви співпраці з окупантами були різноманітними: авантюризм, бажання помститися радянській владі, розчарування у комуністичних ідеалах, прагнення реалізувати свій професійний потенціал, надія побудувати незалежну українську державу, бажання бути корисним співвітчизникам, «добре влаштуватися», або просто вижити. Зокрема Ф. Пігідо-Правобережний згадував: *«Так, співпраця з німцями була, і то не з боку окремих осіб, але з боку переважної більшості найширших кіл населення. На цю співпрацю з цілковитою щирістю, особливо в першій році окупації, йшла інтелігенція, так само робітники та селяни. В цих перших часах більшість населення вірила в можливість доброго співжиття з дружньою сусідньою Німеччиною. Значна частина населення, навіть людей, які прихильно ставилися до советської влади, «співпрацювали», щоб якимось підтримати животіння своєї родини, щоб врятувати своїх дітей від голодної смерти [...] На «співпрацю» також охоче йшли комуністи, яких і в містах, і на селах було багато. Але певна частина комуністів, залишаючись вірними Сталінові, йшла на цю «співпрацю» з прихованою метою.»*¹⁸. П. Г. Попов, професор кафедри хімії ХДУ, свідчив: *«...На початку окупації міста було чимало відомих інтелігентів, котрі зустріли німців із задоволенням. Цим настроям сприяли невдачі Червоної Армії, розпалювання німцями антисемітських настроїв, а також невдоволення колективізацією...»*¹⁹.

Заради справедливості необхідно зазначити, що і німецька, і румунська окупаційні влади, по суті, майже не залишали місцевому населенню права на вибір, штовхаючи їх на співпрацю за допомогою нестерпних умов життя, голоду, залякування й агітації. Без співпраці шанси на виживання у цивільного населення були не високими. Радянська ж влада підготувала для цього ґрунт, сприяла формуванню травматичного досвіду у представників інтелігенції.

Згідно з довоєнною традицією питання, пов'язані з підтриманням рівня соціального становища, матеріального забезпечення, фізичного виживання і самореалізації представники науково-педагогічної інтелігенції намагалися вирішувати шляхом використання професійних знань і навичок. Таку можливість надавала робота у закладах освіти і науки. Робота за спеціальністю вирішувала одночасно всі три складові виживання: фізичне, матеріальне, психологічне. Проте ця стратегія у ситуації, що склалася, для більшості не виявилася ефективною, оскільки сфера використання розумової праці в умовах нацистської окупації була зведена до мінімуму. Через різке скорочення кількості установ освіти і науки далеко не всім вдавалося влаштуватися на роботу за спеціальністю. Особливо гостро питання стояло у Рейхскомісаріаті «Україна» та зоні військової адміністрації²⁰. У Сталінській області з 3 364 вчителів лише 1 743 зуміли влаштуватися на роботу у галузі освіти²¹.

¹⁸ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця]. – К., 2002. – С. 140.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 549. – Арк. 3.

²⁰ Державний архів Харківської області (далі Держ. архів Харк. обл.). – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 181. – Арк. 21–27.

²¹ Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: Монографія / П. В. Добров, М. О. Бистра. – Донецьк, 2006. – С. 83.

Тільки на території Дистрикту «Галичина» німці дозволили відкрити більш широку мережу навчальних закладів, і там мав місце певний кадровий голод.

Якщо ситуація зі школами була важкою, то вищі навчальні заклади і науково-дослідні інститути діяли взагалі у досить обмеженій кількості. Незважаючи на існування певних регіональних особливостей, більшість вишів і дослідних інститутів України припинили роботу, а якщо і діяли, то частково. Порівняно кращою була ситуація на території румунської зони окупації та в Дистрикті Галичина²². Проте і тут кількість студентів та викладачів у вищих навчальних закладах значно поступалася довоєнній. Тому викладачам і науковцям знайти роботу за спеціальністю було набагато складніше, ніж шкільним вчителям.

Під час працевлаштування науково-педагогічній інтелігенції доводилося долати ряд перешкод з боку окупаційної влади. Існувала велика конкуренція, претендентів ретельно перевіряли, вимагаючи докладну автобіографію. Маючи довоєнний досвід приховування свого соціального походження та національності, люди вип'ячували бажані епізоди біографії і приховували небажані. Насамперед йдеться про членство в партії, комсомолі, єврейські корені, оскільки окупанти прагнули виключити таких претендентів з рядів науковців і педагогів. Перевага надавалася постраждалим від радянської влади та представникам певних національностей, для вчених велике значення мала їх практична цінність. Навіть після ретельних перевірок працівники перебували під постійним контролем.

Далеко не завжди робота за спеціальністю допомагала вирішити всі проблеми, зокрема матеріальні. На окупованій території рівень заробітної плати вчителів був досить низьким. Про це свідчить її співвідношення з цінами на ринках України. Так, влітку 1943 р. заробітна плата вчителя у Сталінській області становила від 300 до 500 крб на місяць, а ціна 1 кг хліба на міському базарі Сталіно (Донецьк) у серпні 1943 р. дорівнювала 75 крб²³. У Києві зарплата вчителя незалежно від рівня освіти становила 600 крб на місяць (є дані про дискримінацію при оплаті праці жінок та євреїв), а склянку житнього борошна на ринку міста можна було купити за 10 крб²⁴. Отже, працевлаштування за фахом тільки частково вирішувало питання фізичного виживання, що змушувало вчителів шукати додаткові джерела прибутку.

Заробітна плата працівників науково-дослідних установ та вишів була вищою, ніж у школах, проте її розмір сильно варіювався і залежав від зони окупації, закладу, індивідуальних характеристик працівника. Так, у документах Айнзатцштабу є інформація про перспективи винайняти вчених на умовах щомісячного окладу 450 рейхсмарок (за офіційним курсом 4 500 карбованців)²⁵. В Одеському університеті місячний прибуток доцента міг коливатися від 630 до 810, а професора – від 864 до 1 200 марок²⁶. Отже, здається, праця за фахом дозволяла не-

²² Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Історія України. – К., 2015. – С. 157.

²³ Добров П. В. Вказана праця. – С. 102.

²⁴ Державний архів Київської області (далі Держ. архів Київськ. обл.). – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 47; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 9 зв.

²⁵ Іванов О. Ф. Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «Фонду Розенберга» / О. Ф. Іванов, В. Романько // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 65–66. – К., 2003. – С. 33.

²⁶ Державний архів Одеської області (далі Держ. архів Одеськ. обл.). – Ф. Р-2271. – Оп. 4. – Спр. 195. – Арк. 1–45 зв.

ликій кількості «щасливчиків» подолати фізичну та матеріальну загрозу. Проте гроші в умовах окупації дуже швидко знецінювалися. На всій окупованій території фіксується зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності.

Порівняно легше було знайти роботу фахівцям, що мали спеціальності прикладної спрямованості, оскільки вони могли бути корисними окупантам у справі освоєння природних багатств України або у військовій сфері. Натомість особливо важко доводилося вченим гуманітарного профілю, які не могли принести практичної користі окупантам. Керівник групи «Наука» в Києві, доктор фон Франк'є констатував: *«Жодна німецька служба не відчувала потреби у послугах вузів-інститутів гуманітарного профілю»*²⁷. Серед гуманітаріїв роботу отримували тільки окремі вчені, яких використовували у пропагандистській сфері.

Існував ще один чинник, який стояв на заваді роботі за фахом – це страх перед радянською владою, що може скоро відновитися (багато хто був упевнений, що окупація і війна скоро скінчаться). Тому частіше на роботу за спеціальністю погоджувалися колишні громадяни Польщі та Румунії. Радянська ж науково-педагогічна інтелігенція, як «стара», так і «нова», проявляла значно більшу обережність, що обумовлювалося їхнім життєвим досвідом. Так вчинив на перших порах і професор М. М. Паше-Озерський у Львові, який згадував: *«За часів німецької окупації перші шість місяців я ховався... Потім треба було жити і я почав займатися торгівлею»*²⁸.

Проте чимало представників науково-педагогічної інтелігенції вирішили співпрацювати з окупантами у професійній площині. Згідно з даними О. Ф. Іванова і В. Романько, у Києві з Айнзатцштабом рейхсляйтера Розенберга співпрацювало близько 250 професорів. Серед колаборантів були і щирі прибічники нового режиму. Зокрема, можна виділити доктора історії європейської культури, професора, співробітника АН К. Т. Штепу. Він, маючи німецькі корені, отримав деякі привілеї²⁹. У сфері науки і освіти на німців та румун працювали такі видатні представники української науки: Н. Д. Полонська-Василенко, О. П. Оглоблін, В. О. Плотніков, В. Г. Шапошников, І. В. Моргилевський, В. П. Добровольський, В. С. Чудінов, А. Х. Каковський, Б. В. Варнеке, К. Покровський, П. Г. Часовников та інші.

Нерідко прибічники нової влади зустрічалися і серед шкільних вчителів, працівників апарату системи освіти. У серпні 1942 р. очільник Ровеньківського районного відділу освіти Луганської області на учительській конференції виступив з ініціативою надіслати Гітлеру телеграму з вдячністю за визволення від більшовиків³⁰. Іноді такий підхід себе виправдовував, надавав можливість зробити кар'єру. Так, І. Зеленський з пересічного вчителя перетворився на професора історії Дніпропетровського університету³¹.

Ідеалістично налаштовані педагоги, сподіваючись на українське національне відродження під орудою Німеччини, вірили лозунгам окупантів і пішли на співпрацю з метою бути корисним своєму народові. І. П. Крип'якевич згадував:

²⁷ Центральний державний архів Вищих органів влади та державного управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 8.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 245. – Арк. 5.

²⁹ Іванов О. Ф. Вказана праця. – С. 32.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 38. – Арк. 10.

³¹ Шайкан В. О. Вказана праця. – С. 319.

«[...] українська націоналістична інтелігенція давала себе зловити на ці німецькі обітницї самостійності»³². Представники науково-педагогічної інтелігенції час-то виступали ініціаторами відновлення мережі навчальних закладів, науково-дослідних установ. Архівні матеріали з високим ступенем вірогідності дозволяють стверджувати, що саме завдяки їх ініціативі у школах багатьох районів України вводилося обов'язкове навчання дітей. В умовах заборони на використання радянських підручників педагоги та вчені докладали зусиль для створення нових навчальних посібників. Це робили у багатьох великих (Київ, Львів, Харків, Одеса, Маріуполь) і навіть невеличких містах України (Слов'янськ, Краматорськ)³³. Активно процес видання шкільної літератури відбувався на території Дистрикту Галичина, де, за даними Л. Головатаї, тільки в «Українському видавництві» протягом 1941–1944 рр. було надруковано 56 назв шкільної літератури³⁴. Наукову ж літературу в Україні, за свідченням І. П. Крип'якевича, через німецьку цензуру видавати було надзвичайно важко³⁵. Проте деякі з написаних тоді наукових праць були видані, серед них є книги і з україністики (В. Кубійович «Географія України та суміжних земель», І. Мала «Історія України» тощо)³⁶. Звичайно, далеко не всі роботи, побачили світ, проте автори під час роботи могли відволіктися від дійсності, реалізувати ідею служіння своєму народові.

Окрім освітніх та наукових установ представники науково-педагогічної інтелігенції шукали заробітку на різноманітних короткотермінових курсах, де роботу було отримати легше. Йшлося про численні курси перепідготовки вчителів, курси німецької мови, медичних сестер, музики, малювання, сільськогосподарські курси тощо. Так, лекторами на курсах вчителів ремісничих та народних шкіл і вихователів дошкільних закладів м. Харкова у 1942 р. працювали професори О. І. Попов, В. В. Добровський, доценти Ю. В. Шевельов, П. Й. Петренко³⁷. А на курсах німецької мови у Києві у квітні 1942 р. було задіяно 220 педагогів³⁸.

Окрім суто професійної сфери представники інтелігенції, які мали освіту і відповідні навички, виявилися затребуваними у місцевих органах влади та управлінських структурах підприємств, спецслужбах. Так, відомий історик професор О. П. Оглоблін якийсь час був головою Київської міської управи, український географ, історик професор В. Кубійович – головою Українського центрального комітету, професор К. В. Панько – членом правління виробничого кооперативу «Українське товариство гірників», а доцент А. Поплюйко – агентом німецького відділу пропаганди «К» в Одесі³⁹.

Також представники науково-педагогічної інтелігенції, насамперед гуманітарії, працювали у засобах масової інформації. Учитель молдовської та російської

³² ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 25.

³³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 38; Держ. архів Київськ. обл. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 24, 59; Держ. архів Харк. обл. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 153. – Арк. 55.

³⁴ Головата Л. Шкільні видання «Українського видавництва» (1940–1944) / Л. Головата // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Л., 2002. – Вип. 9/10. – С. 24–25.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 37–38.

³⁶ Коваль М. В. Доля української культури за «нового порядку» / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 32.

³⁷ Держ. архів Харк. обл. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 233. – Арк. 4.

³⁸ Держ. архів Київськ. обл. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. 22.

³⁹ Держ. архів Київськ. обл. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 75; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 246. – Арк. 122; Держ. архів Одеськ. обл. – Ф. П-92. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 5.

мови С. Думитрашку став головним редактором «Одесской газеты». У редакції київської газети «Нове українське слово» працювали доктор німецької філології професор І. Шаровальський, мовознавець професор П. Пелех, літературознавець професор Б. Якубський та інші⁴⁰.

Робота в органах влади та засобах масової інформації мала ряд переваг у вигляді стабільної та порівняно високої заробітної плати, забезпечення продуктами харчування, різноманітних привілеїв побутового характеру (дозвіл на використання електроенергії, житло у престижних квартирах, право на харчування у спеціалізованій їдальні тощо), а також захисту від відправки до Німеччини. Для українських патріотів це відкривало додаткові можливості у справі розбудови української державності, а для радянських – для боротьби з першими та з окупантами. Водночас така стратегія потребувала більш тісного контакту з ворогом, що вимагало додаткових психологічних зусиль і несло серйозні загрози для життя у випадку викриття.

Треба зауважити, що тільки у небагатьох випадках співпрацю з ворогом в інтелектуальній сфері можна розцінювати як злочинну. Чимало представників науково-педагогічної інтелігенції, які пішли на службу до окупантів, використовуючи службове становище, намагалися допомагати співвітчизникам. Так, К. Т. Штепа зробив багато добрих справ для своїх колег вчених та інших представників інтелігенції. Вчителі, працюючи у школах, намагалися підтримувати дітей та їхніх батьків, допомагали партизанам та підпільникам. Це визнавали і німці, поліція безпеки СД Києва констатувала: *«Радянські педагоги були у переважній більшості найзаповзятливіші передавачі загальної радянської політики»*⁴¹. Таке поєднання співпраці з ворогом і прихованої протидії було викликано природним бажанням вижити і зберегти психічне здоров'я.

Деякі представники науково-педагогічної інтелігенції, які усвідомили злочинний характер окупаційного режиму і / або зберігали вірність ідеалам радянської влади / незалежної України, вибрали стратегію поведінки, у якій основне місце посідав спротив окупантам. Такі люди відігравали значну роль в організації і діяльності радянського та самостійницького рухів. За даними авторів «Нарисів історії української інтелігенції», у боротьбі проти окупантів взяли участь близько 10 тис. учителів та інших працівників системи народної освіти УРСР⁴². Педагоги, що звикли до лідерства у суспільстві, часто були керівниками партизанських і підпільних груп. Наприклад, завідувач кафедри неорганічної хімії Сталінського медичного інституту став командиром партизанської групи об'єднання «Авангард». Директор Стриганської школи А. З. Одуха створив партизанський загін, у складі якого було близько 600 освітян. Вчителі, особливо на селі, посідали помітне місце у пропагандистській діяльності обох провідів ОУН, а згодом і УПА. Для більшості учасників руху опору набагато важливішим було подолання саме психологічної загрози, яку несли окупанти, а не фізичної чи матеріальної. Про це свідчать їхні дії та слова в умовах небезпеки. Показовою є поведінка Олени Теліги та

⁴⁰ Верба І. В. Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог / І. В. Верба, М. О. Самофалов. – К., 2010. – С. 130.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 475. – Арк. 426.

⁴² Нариси історії української інтелігенції: (перша половина ХХ ст.): У 3-х кн. Кн. 3. С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. – К., 1994. – С. 93, 98.

вчителя з Донеччини С. Г. Матекіна, які після арешту зазнали жорстоких катувань, проте не зрадили своїх переконань. Матекін зумів передати своїм дітям листа: *«Я твердо переконаний нині, в момент, коли історія вимагає справедливих дій кожного патріота своєї Батьківщини, що ви, мої діти, виправдаєте з честю надії свого батька, який для блага своєї Вітчизни, свого народу, своїх рідних дітей не шкодував ні сил, ані життя»*⁴³.

Боротьба проти окупантів у складі партизанських груп чи самостійницьких організацій являла собою радикальну стратегією виживання, яка все ж таки не була характерна для більшості, оскільки несла серйозні загрози для життя та зовсім не сприяла вирішенню матеріальних проблем. До того ж динаміка розгортання руху опору свідчить про те, що значна частина його учасників приєдналася до лав борців з окупантами тільки тоді, коли доля загарбників вже була вирішена. А до того вони вели інший спосіб життя, виробляючи та застосовуючи інші моделі поведінки.

На думку М. В. Коваля, переважній частині інтелігенції були притаманні аполітичні настрої, які стали наслідком тотальних репресій, переслідувань, обмежень інтелектуальної свободи, принижень, психологічного тиску. Отже, ані боротися, ані активно взаємодіяти з окупантами інтелігенція не поспішала, що підтверджують офіційні документи. За даними доповідної записки, підготовленої співробітниками авберу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р. 90–95 % населення України на схід від польсько-російського кордону 1920 р. займала вичікувальну позицію⁴⁴. Попередній досвід, а також здоровий глузд вимагали не демонструвати своїх почуттів окупантам і підштовхували значну частину інтелігенції до конформізму або соціальної мімікрії. Позицію представників української науково-педагогічної інтелігенції, що не сприймала ані радянської, ані окупаційної влади, ілюструють слова Ю. В. Шевельова: *«Війна була не наша, і єдине, що ми могли зробити, – було вижити. Поєднувати себе з однією з двох сил – це був абсурд»*⁴⁵.

До того ж сприйняття окупантів з боку населення з плином часу змінювалося. І якщо на початку у багатьох існували певні ілюзії стосовно намірів і методів дії окупаційної влади, що підштовхувало до співпраці, то вже у 1942–1943 рр. інтелігенція розібралася у ситуації, що призвело до намагань уникати взаємодії. Вони обирали для себе інший шлях: освоювали доступні заняття, використовували ремісничі навички, змінювали рід діяльності. Колишній декан географічного факультету Одеського педагогічного інституту С. Т. Белозоров якийсь час працював у бюро машинопису та оцінщиком у комісійному магазині, доцент Херсонського педагогічного інституту К. М. Савченко був годинниковим майстром⁴⁶. Вчителька німецької мови В. П. Рукосієва відмовилася викладати у школі і працювала на біржі праці м. Мелітополя реєстратором⁴⁷. 70-річний професор Г. Черноморченко виготовляв домовини, а відомий педагог П. Тутарський робив сірники⁴⁸.

⁴³ Цит за Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах. Кн. 3. С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. – К., 1994. – С. 99.

⁴⁴ Скоробагатов А. В. Вказана праця. – С. 264.

⁴⁵ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 560.

⁴⁶ Не забудено, пам'ятаєм: співробітники ОНУ ім. І. І. Мечникова в роки Другої світової війни: інформаційне видання / гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса, 2015. – С. 259, 285.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 246. – Арк. 129.

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 276. – Арк. 436.

Щоб вижити, представники інтелігенції нерідко переселялися до сільської місцевості, шукаючи там заробітку і порятунку від голоду та окупантів. За свідченнями Ю. В. Шевельова, його колега Юрій Лавріненко *«був принциповіший від нас, решти, і не хотів ніяк уключатися до будь-яких, навіть найбезпечніших форм співпраці з німцями, осторонь він волів стояти від ідеологічних виступів і зв'язків. [...] волів жити з фізичної праці. Йому допомагало те, що він мав другу професію, – він закінчив агрономічну освіту [...]»*⁴⁹. Так, у Сталінській області майже 40 % вчителів працювали у сільському господарстві⁵⁰.

Така стратегія забезпечувала певну матеріальну незалежність та стабільність і дозволяла фізично вижити, хоча і не гарантувала високого соціального статусу та значних заробітків. Проте це звільняло від необхідності тісно контактувати з окупантами, убезпечувало від колабораціонізму в інтелектуальній сфері, а також від помсти з боку радянської влади на випадок її повернення. Такий підхід, як показав час, виявився цілком виправданим.

Частина науково-педагогічної інтелігенції обрала пасивну стратегію виживання і ніде не працювала. Причини цього були різноманітними: свідома відмова від співпраці з окупантами у будь-якій формі; відсутність можливостей для працевлаштування за спеціальністю; неспроможність змінити рід діяльності; низький рівень адаптивності та інтегрованості у суспільство; патерналістські очікування; стан здоров'я тощо. Ця категорія інтелігенції жила за рахунок продажу або обміну особистих речей, допомоги родичів, знайомих, благодійників, окупаційних інституцій і навіть вдавалася до жебрацтва. Про жебрацтво як досить розповсюджений спосіб видобування їжі представниками інтелігенції повідомляють архівні джерела і навіть офіційні радянські художні тексти⁵¹. Пасивна стратегія виживання, на думку Т. Заболотної, насамперед була характерною для людей похилого віку, які через стан здоров'я не могли активно діяти⁵². Проте і представники молодшого покоління науково-педагогічної інтелігенції нерідко обирали таку лінію поведінки.

Пасивна стратегія виживання іноді була тимчасовою, а іноді носила постійний характер. Так, М. М. Паше-Озерський і Ю. М. Марковский, якийсь період не працювали, продавали власні речі, але, усвідомивши, що німці тут надовго, знайшли постійну роботу⁵³. На відміну від них доктор медичних наук, професор Л. П. Ніколаєв з дружиною (також викладачем) і донькою весь період нацистської окупації Харкова існували виключно за рахунок продажу власних речей⁵⁴.

Продаж або обмін речей на продукти носили масовий характер і активно використовувалися майже всіма мешканцями великих міст. Такі практики для людей стали буденними і увійшли у спогади багатьох, хто пережив окупацію. За іронією долі тепер вже мешканці міст, а не сіл (як це було в роки голоду) ходили «на міни». Найчастіше інтелігенти пропонували для обміну предмети розкоші, взуття

⁴⁹ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 545.

⁵⁰ Добров П. В. Вказана праця. – С. 83.

⁵¹ Держ. архів Одеськ. обл. – Ф. П-92. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 70; Бедзик Д. Професор Мещанинов / Д. Бедзик // Радянська Україна. – 1943. – 23 жовтня. – № 191(7275).

⁵² Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К., 2013. – № 16. – С. 102.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 14–15.

⁵⁴ Держ. архів Харк. обл. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 404. – Арк. 9.

та книги. Свідки повідомляли, що базари і магазини були переповнені літературою і можна було купити навіть дуже рідкісні видання⁵⁵.

Незважаючи на те, що місцева адміністрація, зокрема її активісти, значною мірою з числа представників інтелігенції, докладали зусиль, щоб допомогти своїм колегам (так, у Києві, Харкові діяли ідальні для наукових працівників і вчителів), це не допомогло суттєво покращити становище представників науково-педагогічної інтелігенції.

Звичайно, пасивна стратегія поведінки дозволяла певною мірою зберегти гідність, однак була мало ефективною у боротьбі за збереження життя, хоча іноді себе виправдовувала. Згаданий вище професор-медик із Харкова Л. П. Ніколаєв зміг вижити, у 1943 р. він став героєм документальної стрічки Ю. Солнцевої і Я. Авдеєнка «Битва за нашу Советскую Україну». Так пощастило далеко не всім, багато представників науково-педагогічної інтелігенції померли від голоду і хвороб у роки окупації.

Була ще одна життєва практика, що була характерною для людей, які не змогли знайти свого місця у новому суспільстві. Її ефективність мало відрізнялася від пасивної стратегії, проте вимагала фізичного здоров'я і моральної витривалості. Йдеться про остарбайтерів, серед яких були і представники науково-педагогічної інтелігенції (частка добровольців серед вивезених до Німеччини з Рейхскомісаріату Україна сягала від 4 до 16 %, а у Галичині – 50 %) ⁵⁶. Про такого «добровольця», П. Г. Стрелкова, який до війни був викладачем російської мови, а в умовах окупації виявився безпорадним, розповідає Ю. В. Шевельов: *«Кілька разів я зустрічав Павла Георгійовича на зльодоватілих вулицях завмерлого і напіввимерлого Харкова. Він гірко нарікав на брак допомоги і при останній зустрічі оповів мені, що не бачивши виходу, записався на роботи в Німеччину, добровільно, з обома підлітками-дітьми. Більше ми не зустрічалися»*⁵⁷.

Важливим ресурсом, що допомагав конструювати власні стратегії поведінки, був довоєнний досвід виживання в екстремальних життєвих обставинах. Звичні схеми поведінки, як зазначала О. В. Стяжкіна, (використання службового становища, «знайомств», приховування / вип'ячування фактів біографії, національності, хабарів, харчові практики), що сформувалися ще при радянській владі, використовувалися і в умовах окупації⁵⁸. Німецька і румунська адміністрації були корумпованими, що дозволяло населенню частково вирішувати свої життєві проблеми за допомогою хабарів. Про те, що підхід себе виправдовував, свідчать слова І. Крип'якевича: *«Німецька адміністрація була надзвичайно продажна, її можна було легко купити, всі найважливіші справи вирішувалися на бенкетах, причому особливо для німців була бажана ікра та гуска»*⁵⁹. Проте далеко не всі мали можливість так вирішувати свої проблеми, оскільки матеріальні можливості представ-

⁵⁵ Держ. архів Одеськ. обл. – Ф. П-92. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 44.

⁵⁶ Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945) / Т. Д. Лапан. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Л., 2005. – С. 180.

⁵⁷ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 437.

⁵⁸ Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання / О. В. Стяжкіна // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – С. 54–60.

⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 27, 28.

ників інтелігенції були досить обмеженими. Так, Ю. М. Марковський констатував: *«Откупиться можно было, но весь народ не имел чем откупиться»*⁶⁰.

Навички харчових практик часів радянських голодів стали у пригоді і в умовах голоду підкупаційного. Один спосіб видобування їжі описав Ю. М. Марковський, якийсь певний час працював у відділенні Червоного Хреста. Якось увечері до нього звернулася по допомогу студентка, яка до того весь час харчувалася кішками, яких ловила на вулицях Києва⁶¹. Мешканець м. Харкова професор О. О. Мігулін згадував: *«Я зиму 1941–1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців взяв дві дохлих коняки, які валялися на галявині... Німці стріляли на смітнику собак. Спочатку ми гидилися, а потім з'їли більше двох десятків собак...»*⁶². І таких прикладів досить багато.

Більш традиційним засобом забезпечення продовольством в умовах окупації було городництво. У багатьох містах вільна земля розподілялася між населенням для засіву її городинюю. Навіть у Києві науковець Ю. М. Марковський відзначав: *«Жили мы с огородами»*⁶³. Велике розповсюдження отримала така практика в зоні військової адміністрації. За даними окупаційної преси тільки у Ворошиловграді (Луганську) під городи було виділено 3 382 га⁶⁴.

Для того, щоб вижити, інтелігенція іноді використовувала нестандартні стратегії поведінки. Окремі особи наважувалися на злочинну діяльність, наприклад, грабували порожні квартири. Нами не знайдено жодного конкретного прикладу участі у цьому представників науково-педагогічної інтелігенції, проте можна припустити, що в екстремальних умовах люди могли піти на це. До того ж Ю. М. Марковський констатував: *«Голодать начала вообще интеллигенция города, так как в массе интеллигенция не занималась грабежом. Я подчеркиваю, в массе, потому что были случаи, когда и интеллигенты занимались грабежом»*⁶⁵.

На кінцевому етапі окупації перед представниками науково-педагогічної інтелігенції постав ще один виклик, який вимагав вибору між нацистським та радянським режимом. Для тих, хто активно співпрацював з ворогом в освітній, науковій сфері у засобах масової інформації та органах влади, фактично не залишалось іншого вибору, як виїхати, бо з приходом радянської влади на них могла очікувати жорстока розправа. Тому чимало представників науково-педагогічної інтелігенції поїхало з німцями та румунами. Водночас, іноді навіть ті, хто працював на німців, вважали за краще залишитися. Причини цього, цілком зрозуміло, були досить різними. Ті, хто вирішив чекати на радянську владу, почали проявляти більшу активність у спротиві окупантам. Як справедливо зазначав О. Є. Лисенко, населення України масово прагнуло приписати собі заслуги участі у русі опору, оскільки у такий спосіб сподівалося убезпечити себе від загрози репресій на підставі звинувачень у співпраці з ворогом⁶⁶. Так, викладач з Одеси С. Т. Белозоров у 1944 р. став

⁶⁰ Там само. – Арк. 21.

⁶¹ Там само. – Арк. 15 зв.

⁶² Скоробагатов А. В. Вказана праця. – С. 278.

⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 18 зв.

⁶⁴ Котянтиноградські вісті. – 1943. – 10 липня.

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 14.

⁶⁶ Лисенко О. Є. Деякі методологічні проблеми історії Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 16.

членом партизанського загону⁶⁷. Вчений Ю. М. Марковський і 10 його колег, щоб уникнути примусового вивезення із Києва, замурували себе у підвалі, де в очікуванні радянської армії просиділи 15 діб⁶⁸.

Окремо варто зупинитися на подоланні психологічних загроз, які несла окупація, оскільки вони були не менш небезпечними і реальними. Великий психологічний тиск на людей, беззаперечно, справляла національна політика окупантів, безпідставний терор, масове знищення ромів та євреїв. Про приниження гідності пишуть свідки. Так, у щоденнику вчительки Л. Нартової є чимало висловів, що характеризують її моральне становище: *«Ежедневно угнетает ужас и страх перед смертью. Голод, безработица и все прелести полного бесправия вытравивли все живое [...] Весь ужас наш в том, что мы бесправны, бессильны и бессловесны. Мы просто животные, которых они держат в черном теле»*⁶⁹.

Радикальним методом подолання психологічної загрози з боку ворога стала практика позбавлення себе життя. Такий вибір робили люди, які з тих чи інших причин не могли або не захотіли пристосуватися до умов окупації. Іноді смерть виступала жертвою в ім'я ідеї. Саме так вчинив герой етноду українського письменника С. Д. Скляренка «Професор Заболотний» київський вчений І. Л. Заболотний⁷⁰. Щоб не страждати від переслідувань, вкоротив віку собі та дружині відомий київський професор-медик В. Л. Лозицький⁷¹. Про численні випадки самогубств серед представників інтелігенції Києва у 1942 р. повідомляє і вчителька Л. Нартова: *«Вчера мне принесли страшную весть – жена доктора Цукермана (полька) повесилась. И таких случаев много. Люди не могут выносить этого душевного разлада»*⁷². Самогубство іноді виступало альтернативою вибору між окупаційним режимом, який не виправдав надій, і режимом радянським, що асоціювався зі страхом і репресіями. Так, директор інституту ботаніки проф. Ю. Клеопов *«[...] разочаровался в немцах. Раскаялся в своих поступках, и, судя по тому письму, которое он оставил, покончил жизнь самоубийством»*, – згадував Ю. М. Марковський⁷³.

Проте більшість змушена була шукати іншого виходу з ситуації, нового сенсу життя, хоча в умовах, що для багатьох були майже нестерпними, зробити це було досить важко. Але, як не дивно, саме нестерпність побутових умов, приниження, несправедливості і страждання іноді допомагали індивіду сформувати новий сенс життя, оскільки у людини народжувалася потреба жити, щоб про це розповісти іншим. Про феномен прагнення вижити як свідок писав американський дослідник Торренс Дес Прес⁷⁴. Подібні мотиви цілком могли бути притаманними і представникам інтелігенції, що пережили окупацію. Так, киянка І. Хорошунова у своєму щоденнику, який вела ризикуючи власним життям, зазначала: *«Надеж-*

⁶⁷ Не забудемо, пам'ятаєм: співробітники ОНУ ім. І. І. Мечникова в роки Другої світової війни: інформаційне видання / гол. ред. І. М. Коваль. – Одеса, 2015. – С. 259.

⁶⁸ Радянська Україна. – 1943. – 26 листопада. – № 212(7295).

⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 347. – Арк. 3.

⁷⁰ Скляренко С. Д. Професор Заболотний / С. Д. Скляренко // Комуніст. – 1943. – 2 січня. – № 2(7061).

⁷¹ Київська правда. – 1943. – 23 листопада. – № 11.

⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 347. – Арк. 20.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 15 зв.

⁷⁴ Des Pres, T. The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps / T. Des Pres. – Oxford, New York: Oxford – University Press, 1976. – P. 30–31.

да на то, что когда-нибудь наши люди прочтут о том, что было здесь, в оккупации, заставляет писать»⁷⁵. Взагалі чимало представників інтелігенції у важкі часи окупації вели щоденники, або їхні еквіваленти, що фіксували враження та почуття, були розрадою існування. Так, Ю. В. Шевельов, за його словами, як «сурогат чи різновид щоденника» використовував складання віршів⁷⁶.

Одним із найважливіших чинників психологічної адаптації до екстремальних умов для значної частини представників науково-педагогічної інтелігенції було відтворення попередньої мережі соціальних зв'язків, повернення до попередніх занять. Значна частина представників науково-педагогічної інтелігенції саме в інтенсивній професійній діяльності бачила спосіб зберегти стабільну психіку. Свідки зазначали, що вести справжні наукові дослідження в умовах окупації було надзвичайно важко, проте навіть обмежена активність, що передбачала наукові розвідки, передачу знань студентам / учням в екстремальних умовах, мала певний терапевтичний ефект, оскільки хоча б на нетривалий час дозволяла забути про все, створювала ілюзію мирного життя. Так, Ю. В. Шевельов про викладання української мови на курсах писав: «Це були щасливі години для мене...»⁷⁷.

Важливу роль у психологічній адаптації відігравала організація різноманітних громадських, науково-просвітницьких, професійних, благодійних товариств і союзів, в рамках яких проводилися заходи культурного і благодійного характеру, на яких люди відчували свою причетність до колективу. Варто відзначити такі організації: Українська національна рада в Києві (голова – ректор Київського політехнічного інституту проф. М. Величківський), Українська національна рада (на чолі К. Левицький), «Українське видавництво» і Літературно-мистецький клуб у Львові. Важливим центром суспільного та культурного життя стала мережа організацій «Просвіта», що діяла не тільки у великих міських центрах, але й у глибинці. Їх виникнення значною мірою було наслідком активності представників української дореволюційної та західноукраїнської інтелігенції (зокрема, членів похідних груп ОУН)⁷⁸. Участь у подібних організаціях та заходах, які вони ініціювали, беззаперечно, давала представникам інтелігенції відчуття спільності, сприяла задоволенню духовних потреб, а також допомагала вирішувати деякі матеріальні проблеми. Працівник харківської міської управи О. Семененко згадував: «...Вчорашні люди третього гатунку, дружини й діти висланих і розстріляних «ворогів народу», вперше за довгий час знаходили в холодних залах «Просвіти» людське тепло, а головне, якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя»⁷⁹.

Певне значення мали дозвілєві практики, які хоч і були обмеженими, проте включали свята та відвідування традиційних місць відпочинку (бібліотек, театрів, кінотеатрів, парків, скверів, водоймищ тощо). Серед культурних установ для населення найбільш доступними були кінотеатри. Тільки на території Рейхскомісаріату Україна у 1943 р. їх діяло 265⁸⁰. За донесенням інформатора німецьких спец-

⁷⁵ Хорошунова И. Второй и третий год войны. – Запись от 26 февраля 1944 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm

⁷⁶ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 541.

⁷⁷ Там само. – С. 465.

⁷⁸ Титаренко Д. М. Вказана праця. – С. 223.

⁷⁹ Цит. за: Коваль М. В. Українська культура в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 23.

⁸⁰ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 2010. – С. 705.

служб Спартова, в Одесі глядач під час кіносеансу «...отдыхает, забывается от повседневных тягостных мыслей»⁸¹. Свята поділялися на офіційні (підтримані старі або створені нові) і неофіційні (заборонені, що уособлювали радянську владу). Важливе місце серед них посідали релігійні свята, річниці подій національного характеру. Атрибутом, що створювали ілюзію мирного життя, виступали газети, яких тільки на території німецьких зон окупації України видавалося 449 назв (більшість українською мовою)⁸².

Для патріотично налаштованої частини науково-педагогічної інтелігенції велике значення мало служіння ідеї. Це було характерним у рівній мірі як носіям радянської, так і української ідентичності, хоча таке служіння і відбувалося у різний спосіб. Якщо людину не надихали високі політичні ідеали, то вона зверталася до служіння ідеалам гуманізму. Ймовірно, допомога іншим була важливою частиною життя для багатьох. До того ж турбота про ближнього відволікала від власних незгод. У спогадах свідків окупації досить часто згадується допомога іншим людям та взаємовиручка, що допомагали витримати фізичні і моральні страждання. Учителька Л. Нартова, яка роки окупації пережила у Києві, писала: «Среди учителей и научных работников есть бригады, которые ходят по квартирам и помогают падающим с ног»⁸³. Служіння якійсь ідеї наповнювало життя сенсом, дарувало відчуття власної значущості і навіть вносило елемент романтики у буденність.

Ще одним способом психологічного захисту для представників науково-педагогічної інтелігенції стало звернення до релігії. Це також наповнювало існування сенсом, надавало можливість отримати підтримку від інших, деяку впевненість у прийдешньому дні. Зростання рівня релігійності серед населення відзначають свідки подій та дослідники. Закон Божий викладався у школах багатьох регіонів України, а більшість офіційних свят носили релігійний характер⁸⁴.

Іноді релігія рятувала не тільки душу представників інтелігенції, але й годувала їх. Так, відомий спеціаліст у галузі теплотехніки П. Матюшенко, який до революції закінчив Харківську семінарію, під час обміну на селі кілька днів виконував роль попа, за що отримав продукти⁸⁵. Більш тривалою релігійна місія виявилася у колишнього працівника Наркомату Освіти УРСР О. І. Попова, який за радянських часів був професором, а «у німецькі часи став отцем Олександром»⁸⁶.

Однією з найважливіших стратегій збереження психологічного здоров'я в роки війни виступав гумор і сміх. В умовах окупації сміхова культура існувала у двох якостях: офіційній та неофіційній. Офіційна більшою мірою виконувала функцію пропаганди (пронімецької, прорумунської, антирадянської та антисемітської). Незважаючи на свою специфічність офіційний гумористичний дискурс де-що пом'якшував трагічну дійсність, оскільки почасти відповідав соціальним запи-

⁸¹ Держ. архів Одеськ. обл. – Ф. П-92. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 55.

⁸² Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Історія України. – К., 2015. – С. 305–315.

⁸³ ЦДАГО Україна. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 247. – Арк. 9.

⁸⁴ Держ. архів Київськ. обл. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 66. – Арк. 6. зв.; Держ. архів Одеськ. обл. – Ф. П-92. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 57; Державний архів Луганської області. – Ф. 179. – Оп. 3. – Спр. 136. – Арк. 80 зв.; Державний архів Львівської області. – Ф. Р-35. – Оп. 9. – Спр. 873. – Арк. 240.

⁸⁵ Скоробагатів А. В. Вказана праця. – С. 282.

⁸⁶ Шевельов Ю. В. Вказана праця. – С. 468.

там, особливо на початку окупації, коли населення ще не встигло розчаруватися у новій владі.

Неофіційний гумор в умовах окупації, на думку І. М. Грідіної, став формою внутрішньої опозиції і перетворився на одну зі стратегій виживання. Він здебільшого існував у формі народних анекдотів, віршованих творів, частівок і сталих виразів, що мали глибоке смислове навантаження на зразок назви візка, з яким міські мешканці ходили до села вимінювати власні речі на продукти («візок Гітлера»)⁸⁷.

Перелічені стратегії надавали можливість представнику науково-педагогічної інтелігенції зберегти себе як особистість у той час, як нестерпні обставини і безвихідь могли призвести до соціального та духовного розпаду.

Таким чином, екстремальні умови окупації вимагали від представників науково-педагогічної інтелігенції вироблення відповідних стратегій, які б забезпечили фізичне, матеріальне та психологічне виживання. Персональний алгоритм поведінки був надзвичайно складним, вибудовувався виходячи із багатьох як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, включав різноманітні життєві практики і міг корегуватися з плином часу. Служіння ідеї (радянській, національній, гуманістичній, релігійній) у формі спротиву окупантів, виконання свого громадянського та професійного обов'язку найкраще вирішувало завдання психологічного захисту, допомагало представникам науково-педагогічної інтелігенції солідарно виробляти практики протистояння іншим воєнним загрозам. Подолання матеріальної та фізичної загроз в умовах окупації у найбільше гарантував колабораціонізм. Проте така модель була неприйнятна для значного числа представників науково-педагогічної інтелігенції з різних причин, тому набагато частіше мала місце соціальна мімікрія, конформізм.

Виділені нами стратегії, безумовно, не можуть повністю охопити весь спектр поведінкових реакцій представників науково-педагогічної інтелігенції на екстремальні умови життя у роки окупації України і потребують подальшого детального дослідження.

References

- Aristov, S. V. (2010). *Natsistskiy zhenskiy kontsenratsionnyy lager Ravensbryuk (1939–1945 gg.): strategii vyzhivaniya uznits*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kursk. [in Russian].
- Bedzyk, D. (1943). Profesor Mieshchaninov. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*. 191(7275), 23 zhovtnia. [in Ukrainian].
- Central State Archive of Public Associations of Ukraine: fund 1, description 22, cases 247, 347; description 23, cases 549; fund 57, description 4, case 38; fund 166, description 3, cases 244, 245, 246.
- Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine: fund 3206, description 5, case 5; fund 3676, description 4, cases 276, 475.
- Dereiko, I. I. (2007). Kolaboratsionizm / In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t*. Kyiv: Naukova dumka, T. 4: Ka–Kom, p. 440. [in Ukrainian].
- Des Pres, T. (1976). *The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford, New York: Oxford – University Press [in English].
- Dobrov, P. V. & Bystra, M. O. (2006). *Systema osvity v Donbasi u roky Velykoi Vitchyznianoii viiny*. Donetsk: Nord-Pres. [in Ukrainian].

⁸⁷ Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): монографія / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – С. 308–317.

- Holovata, L. (2002). Shkilni vydannia «Ukrainskoho vydavnytstva» (1940–1944). *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka*. Lviv. Vyp. 9/10, pp. 24–45. [in Ukrainian].
- Hridina, I. M. (2010). *Dukhovne zhyttia naseleння Ukrainy v roky Druhoï svitovoï viiny (1939–1945 rr.)*. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
- Khoroshunova, I. *Vtoroy i tretiy god voyny. – Zapis ot 26 fevralya 1944 g.* Retrieved from Institute of Judaica http://judaica.kiev.ua/old/Eg_10/Eg03.htm. [in Russian].
- Kotiantynohradski visti*. (1943), 10 lypnia. [in Ukrainian].
- Kotsur, V. P. (Ed.). (2014). *Dzherela pamiaty: istoryko-kraieznavchyy almanakh*. Pereiaslav-Khmelnytskyi: FOP Lukashevych O. M. Vyp. 3. [in Ukrainian].
- Koval, I. M. (Ed.). (2015). *Ne zabudeno, pamiatayem: spivrobitnyky ONU im. I. I. Mechnykova v roky Druhoï svitovoï viiny: informatsiine vydannia*. Odesa: ONU im. I. I. Mechnykova. [in Ukrainian].
- Koval, M. V. (1993). Dolia ukrainskoï kultury za «novoho poriadku». *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 11–12, pp. 15–38. [in Ukrainian].
- Koval, M. V. (1993). Ukrainska kultura ta yï diiachy v politytsi nimetskykh kolonizatoriv. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 9, pp. 13–28. [in Ukrainian].
- Kurnosov, Yu. O. (Ed.). (1994). *Narysy istorii ukrainskoï intelihentsii (persha polovyna XX st.): U 3-kh knyhakh*. Kn. 3. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kyivska pravda*. (1943), 23 lystopada, 11. [in Ukrainian].
- Lapan, T. D. (2005). *Verbuvannia i deportatsiia naseleння Ukrainy do Nimechchyny ta umovy yoho pratsi i pobutu u nevoli (1939–1945)*. (*Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].
- Levchenko, Yu. I. (2015). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsiinoï vlady v administratyvno-terytorialnykh odynytysiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lysenko, O. Ye. (2009). *Deiaki metodolohichni problemy istorii Druhoï svitovoï viiny*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei NAN Ukrainy*. *In-t istorii Ukrainy*, 12, pp. 7–18. [in Ukrainian].
- Pihido-Pravoberezhnyi F. (2002). «Velyka Vitchyzniana vina» [Spohady ta rozдумы ochevydstsia]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady*. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
- Radianska Ukraina* (1943), 26 lystopada, 212 (7295). [in Ukrainian].
- Rublov, O. S. (2005). Intelihentsiia Ukrainska, vytoky tradytsii ta yï rozvytok. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E–Y*. Kyiv: Vid-vo «Naukova dumka», pp. 51–55. [in Ukrainian].
- Shaikan, V. O. (2005). Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoï svitovoï viiny. Monohrafiia. Kryvyi Rih: Mineral. [in Ukrainian].
- Shevelov, Yu. (2017). *Ya – mene – meni... (i dovkruhy): spohady : u 2 ch. Ch. 1: V Ukraini*. Kharkiv; Niu-York: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian].
- Skliarenko, S. D. (1943). Profesor Zabolotnyi. *Komunist*, 2 sichnia, 2 (7061). [in Ukrainian].
- Skorobahatov, A. V. (2006). *Kharkiv u chasy nimetskoï okupatsii (1941–1943)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2010). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy*. (U 2-kh kn. Kn. 1). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- State Archive of Kharkiv Region: fund 2, description 2, case 404; fund P-2982, description 4, cases 153, 181, 233.
- State Archive of Lugansk Region: fund 179, description 3, case 136.
- State Archive of Lviv Region: fund. P-35, description 9, case 873.
- State Archive of the Kiev region: fund 2412, description 2, cases 3, 23, 57, 175; fund 2356, description 6, cases 47, 66.
- State Archives of Odessa Region: fund II-92, description 2, case 65; fund P-2271, description 4, case 195.
- Stiazhkina, O. V. (2015). Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenariiv, intentsii y resursy vyzhyvannia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, pp. 42–66. [in Ukrainian].

Tytarenko, D. M. (2014). *Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii)*: monohrafiia. Lviv; Donetsk. [in Ukrainian].

Verba, I. V. & Samofalov, M. O. (2010) *Istoryk Kost Shtepa: liudyna, vchenyi, pedahoh*. Kyiv: Tsentr Pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].

Yas, O. (2006). Petrov Viktor Platonovych. In V. A. Smolii (Ed.), *Ukrainski istoriky XX stolittia. Biobibliohrafichnyi dovidnyk. Seriia «Ukrainski istoriky»*. (Vyp. 2, Ch. 3, pp. 181–184). Kyiv. [in Ukrainian].

Yeremeeva, A. N. (2009). Uchenyy v usloviyakh grazhdanskogo protivostoyaniya: strategii vyzhivaniya. In Ye. F. Krinko (Ed.), *Povsednevnyy mir sovetskogo cheloveka 1920–1940-kh gg.* (pp. 60–72). Rostov n/D: YuNTs RAN. [in Russian].

Zabolotna, T. (2013). Stratehii vyzhyvannia miskoi intelihentsii Ukrainy v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.): teoriia ta praktyka. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 16, pp. 94–112. [in Ukrainian].

УДК 93:37.01

КОМПЛЕКС ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ВИВЧЕННЯ ШКІЛЬНОЇ РЕФОРМИ В СРСР У 1958 р.

Асанішвілі Микола, Беліков Олександр

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Метою цієї статті є аналіз корпусу джерел, які б дали змогу охарактеризувати як тяглість ідеї реформування, так і конкретно-історичні практики втілення реформи шкільної реформи у життя. Автори зробили спробу класифікувати джерела, здійснивши їхню верифікацію та виявивши евристичний потенціал документів. У статті проаналізовано такі групи джерел: документи комуністичної партії, вищих органів влади, статистичні матеріали, документи особистого походження, періодичні видання. Вищезазначені джерела дають змогу реконструювати процес реалізації проведення шкільної реформи в СРСР у 1958 р. Результати дослідження дозволяють розширити інформаційні можливості щодо проблеми дослідження радянської школи.

Ключові слова: історичні джерела, СРСР, шкільна реформа, освіта.

The complex of historical sources to the study of school reform in the USSR in 1958

Asanishvili Mykola, Bielikov Oleksandr

(Vasil'Stus Donetsk National University)

The purpose of this article is to analyze the corpus of sources that would allow to describe both the continuity of the idea of reforming and the concrete historical practices of objectification the school reform in life. The objectives of this text are the classification of sources, their verification and representation of the heuristic potential of documents. The following groups of sources: documents of the Communist Party, the highest authorities, statistical materials, personal documents, periodicals – were analyzed in this article. The aforementioned sources allow to reconstruct the implementation process of school reform in the USSR in 1958. The results of the research allow to expand the information possibilities regarding to problems of research of the Soviet school.

Keywords: historical sources, USSR, school reform, education.